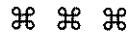

ד"ר יוסי שפנייר

"יפה נוף משוש כל הארץ" - הנוף הארץ ישראלי במקורות**ראשי-פרקים**

- א. נופי הרים ובקעות ד. נופי מים וחקלאות
 ב. נופי צומח ה. סיכום
 ג. נופי מדבר

כידוע, נופי ארץ ישראל מגוונים ביותר. בשטח מצומצם מבחינים בצורות נוף שונות מאוד אחת מחברתה. בארצות רבות בעולם נוסעים קילומטרים רבים בנוף חד גוני, ואילו בארץ ישראל, בגלל מיקומה הגיאוגרפי, חולפים על פני צורות נוף מיוחדות המצטמצמות בשטח קטן ביותר. הז"ל היו ערים לתופעה וציינו זאת בתארים את ארץ ישראל: "תבל זו ארץ ישראל, ולמה נקרא שמה תבל? שהיא מתובלת בכל, שכל הארצות יש בזו מה שאין בזו ויש בזו מה שאין בזו, אבל ארץ ישראל אינה חסרה כלום..." (ספרי עקב יא).

הגיוון הגיאוגרפי, המשפיע גם על עושר נופי הטבע ומגוון הגידולים החקלאיים, באו לידי ביטוי בהבטחת הארץ לישראל: "כי ה' אלקיך מביאך אל ארץ טובה, ארץ נחלי מים, עיינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר. ארץ חיטה ושעורה וגפן תאנה ורימון, ארץ זית שמן ודבש, ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם, לא תחסר כל בה, ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה תחצוב נחושת" (דברים תז-ט).

א. נופי הרים ובקעות

הגיאוגרפיה של א"י מגוונת מאוד ומורכבת מיחידות נוף שונות: הר, עמק, מישור, שפלה וחוף הים. השוואה בין נופים אלה מבחינת מספר הפעמים שהם מופיעים בתנ"ך, תוכל להקנות לנו פרופורציה לחשיבותם עבור עם ישראל בעבר:

האזור	אזכורים	הערות
הר	547	כולל אזכורים שונים של הר, כמו הר ה'.
שפלה	20	בדרך כלל מופיע מול ההר ומובדל ממנו. באזור זה נמצאים הפלשתים. מתאפיין בשקמים.
מישור	23	תיאור של אזור ישר, בהרבה מקרים מדובר על מישורי עבר הירדן במואב. מספר מועט של אזכורים עוסק במישור החוף.
עמק	43	מקום נמוך יחסית להר. לרוב מזוהה - עמק יזרעאל, עמק בית שאן, עמק שורק, עמק גבעון, עמק איילון, עמק חברון. לעיתים מופיע בתור מונח כללי ללא זיהוי. בעמקים יושבים עמי כנען ובהם נאבקים ישראל.

מספר האזכורים של ההר לעומת האזורים האחרים הוא מרשים. ואכן, עיקר הפעילות של עם ישראל, לפחות בראשית תקופת המקרא, התנהלה בהר. אזורי המישור היו תפוסים על ידי עמים אחרים שלא אפשרו לישראל לרדת לעמקים: "ויחי חי את יהודה ויורש את ההר כי לא להוריש את יושבי העמק כי רכב ברזל להם" (שופטים א, יט).

בהשוואת מצרים לארץ ישראל נאמר: "והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים" (דברים יא, א). מכאן אנו למדים גם על נוכחותן של בקעות. עמקים רבים נמצאים באזור ההר: עמק חברון, עמק גבעון, עמק האלה ועמק איילון.

להלן מספר הרים המוזכרים בשמם במקרא, ומספר הופעתם במקרא:

שם ההר	אזכורים	הערות
הר יהודה	4	תיאורים כלליים
הר חרמון	9	הר חרמון - 7; הר שיאון - 1; הר בעל חרמון - 1
הר הזיתים	2	כולל בנבואות לעתיד לבוא.
הר גריזים	4	מעמד הקללה והברכה, משל יותם.
הר עיבל	5	מעמד הקללה והברכה, הקמת מזבח.
הר הכרמל	4	מאבק בנביאי הבעל.
הר נבו	2	מראשו ערך משה לארץ ישראל לפני מותו.
הר ציון	18	הר כללי, כנראה הרה של ירושלים או הר הבית.
הר סיני	17	קשור בקבלת תורה.
הר תבור	3	בקשר למלחמה בסיסרא.

ההתייחסות במקרא להרים ייחודיים בארץ ישראל וסביבתה קשורה פעמים רבות למקום שבו היה אירוע דתי - קבלת התורה, מעמד של ברית; ולהבדיל, מקום פולחן של עמים זרים - וגם מקום תצפית. פולחן על ראשי ההרים היה נפוץ, ואף עורר את השאלה האם מותר להתיישב באזור כזה? - "הגוים העובדים את ההרים ואת הגבעות - הן מותרין (ההרים מותרים בהנאה, מותר לעבד אותם) ומה שעליהם אסורים (=הפסלים והעבודה הזרה)... רבי יוסי הגלילי אומר: אלוהיהם על ההרים ולא ההרים אלוהיהם..." (משנה, עבודה זרה ג, ה). ולהבדיל, גם עבודת ה' קשורה בהרים - אליהו בהר הכרמל, דוד בהר הזיתים.

ממדרש תנאים אחר עולה שההר חשוב פחות מהבקעה, שכן שואל התנא בספרי (עקב לט) על הכתוב שהארץ היא "ארץ הרים ובקעות" (דברים יא, א): "בגנות ארץ ישראל הוא מדבר שמזכיר בה הרים! תלמוד לומר: ובקעות. מה בקעות לשבח, אף הרים לשבח. ועוד, שנותן טעם בהר כטעם בבקעה." ההר

פחות פורה מהעמק, דבר העולה גם ממקומות רבים במקרא. המדרש מתנתם בכך שגם הרי ארץ ישראל פוריים הם. הגיוון בפני הארץ מביא גם לידי גיוון בצומח.

ב. נופי צומח

במקורותינו יש התייחסות רבה לצומח, עד שניתן לערוך מעין חתך גיאובוטני ואפיוני נוף צומח אזוריים, ועל פיהם להבחין באזורי גידול של צמחים שונים:

דקלים, תמרים - "סימן לעמקים דקלים" (בבלי, פסחים נג,א). את הביכורים נהגו להביא מהמשובח ביותר, ולצורך זה קבעו חכמים בדיוק היכן

מימין: עץ תמר נושא פירות, ומשמאל: עץ השקמה נוף. עלים ופירות

גדלים הפירות היותר משובחים. ההדגשה היא שיש להביא מהדקלים שבאזור העמקים ולא מאזור ההרים. אזור עין גדי היה עשיר בתמרים. עין-גדי נקראת במקרא גם 'חצון תמר' (דבה"ב ב,ב). וכך גם בבן-סירא (כד,ד): "כמו תמר בעין גדי כן נתרוממת" (בן סירא

כד,ד). כבעבר, כן גם היום מייחדים תמרים ודקלים את נוף עין גדי.

קנים - "סימן לנחלים קנים" (בבלי, פסחים נג,א). לאזור הנחלים אופיינים קנים. חכמים ציינו זאת כסימן מובהק לנחל איתן, בניגוד לנחל אכזב שבו לא גדלו, הבחנה שהיתה חשובה לחכמים לענייני הלכה שונים.

אלונים - "סימן להרים מילין" (בבלי, פסחים נג,א). מקובל לזהות אלונים אלו עם אלון תולע. אף ציון זה חשוב היה לצורכי הבאת הביכורים. כיון שגידולים מסויימים משובחים יותר בגודלם בהר, ציינו חכמים סימן לאזור ההררי: אלוני התולע הגדלים באזורים גבוהים יותר. באותה סוגיה בגמרא מופיעים האלונים בניגוד לתמרים, המסמלים, כנ"ל, את המקומות הנמוכים.

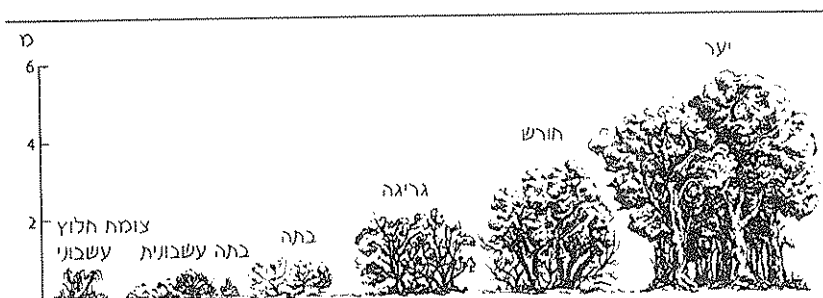
שקמים - "סימן לשפלה שקמים" (בבלי, פסחים נג,א). ציון זה חשוב לדיון משפטי, כאשר התנה הקונה שהוא רוצה אדמה בשפלה. הגדרת האזור נעשתה

בעזרת הסימן המובהק, והוא מקום המגדל שקמים. השקמה שימשה גם כציון גבול בין הגליל העליון לתחתון, דבר החשוב לענין פירות השנה השביעית: "כל שאינו מגדל שיקמין - גליל העליון... כל שהוא מגדל שיקמין - גליל תחתון" (משנה, שביעית ט, ב).

לא רק צמחים שונים גדלים באזורים השונים של הארץ, אלא גם תצורות צומח אופייניות לנופים השונים בארץ:

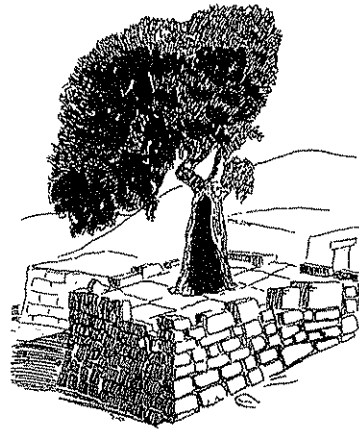
חורש ויער - נוף החורש והיער היו מהנופים הנפוצים בתקופת המקרא, באזור ההר. בתקופת ההתנחלות ביקשו בני שבט אפרים תוספת לנחלתם, ויהושע מציע להם: "אם עם רב אתה עלה לך היערה ובראתה לך שם בארץ הפריזי והרפאים... כי הר יהיה לך כי יער הוא ובראתו..." (יהושע יז יד-טז). יער נזכר גם בתיאור הגבול בין שבטי יהודה ובנימין ממערב לירושלים: "ותאר הגבול בעלה, היא קרית יערים, ונסב הגבול מבעלה ימה אל הר שעיר ועבר אל כתף הר יערים... וירד בית שמש" (שם טו, ט-י). 'שעיר' הוא כנראה ביטוי מליצי ליער. היער נזכר גם בחזרתו של אלישע מהירדן, מקום עלייתו של אליהו השמימה. בחזרתו לעגו לו מספר נערים, ועונשם היה: "ותצאנה שתים דובים מן היער" (מל"ב ב, כד).

אולם ביער ראו לא רק מקום סכנה שהוא גם מפריע להתיישבות, אלא גם את היפה והמועיל, כבנבואת ישעיהו בתיאור הנוף הטבעי בתקופת הגאולה: "יששום מדבר וציה ותגל הערבה ותפרח כתבצלת, פרוח תפרח ותגל אף גילת ורנן כבוד הלבנון ניתן לה הדר הכרמל והשרון" (ישעיהו לה, א-ב). לעתיד לבוא יפרח המדבר וידמה לאזור מיוער כמו הלבנון, הכרמל והשרון, שידועים היו בתקופת הנביא כאזורים מיוערים.

תצורת צומח אופיינית בארץ ישראל, בתקופת המקרא החורש היה נקרא יער

תועלת ראו לא רק בעצי פרי, אלא גם בעצי סרק, היכולים לשמש להסקה ולבניה. כך במשל שהמשילו חז"ל: "משל למלך (הקב"ה), שהיה לו פרדס ונטע בו אילני סרק ואילני מאכל. אמרו לו עבדיו: מה הנאה יש באילני סרק הללו? אמר להם: כשם שאני צריך לאילני מאכל כך אני צריך לאילני סרק, שאילולי אילני סרק, כיצד הייתי עושה לי מרחצאות וכבשונות?" (שמות רבה ז, ג).

במה מקודשת עם עץ מקודש

מאיך גיסא, התריעו הנביאים מפני השימוש בהרים, בחורשות ובעצים עבי גזע לצורכי פולחן: "אל כל גבעה רמה בכל ראשי ההרים ותחת כל עץ רענן ותחת כל אלה עבותה מקום אשר נתנו שם ריח ניחוח לכל גילוליהם" (יחזקאל ו, ג).

ג. נופי מדבר

על ייחודו של המדבר, בתקופת המקרא ולאחריה, עמדתי במאמר משותף שכתבתי עם אבי ז"ל (טללי-אורות ו עמ' 295-300). לדידם של אבותינו, המדבר הוא סביבה שאין לקיים בה ישוב קבע המבוסס על חקלאות, והפוטנציאל הכלכלי שלה קשור בעיקר למרעה. המדבריות תופסות שלישי מגודלו של העולם, כדברי רש"י לישעיהו מ, יב: "העולם מורכב - שלישי מדבר, שלישי ישוב, ושלישי ימים". תציית המדבר נחשבה לסכנה, המחייבת בעקבותיה הבאת קרבן תודה - "ארבעה צריכין להודות... הולכי מדברות..." (בבלי, ברכות נד, ב). משום כך נחשב המדבר כ"גדול ונורא", ומצריך נסים כדי לעוברו. מצד אחד המדבר הינו 'ארץ לא זרועה' (ירמיהו ב, ב), אבל הוא משמש כאזור מרעה - "ובניכם יהיו רועים במדבר ארבעים שנה" (במדבר יד, לג). המדבר נחלק לאזורים הנקראים על שם הערים הסמוכים לו, כגון **מדבר זיף** (שמו"א כג, טו), **מדבר מעון** (שם כג, כד).

המדבר זכה לשמות מקבילים, המציינים בעיקר אזורים שוממים בארץ. כך ירמיהו משתמש בכמה מהם בהיגד אחד: "המולך אותנו במדבר, בארץ ערבה ושוחה, בארץ ציה וצלמות, בארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם" (ירמיהו ב, ו). בכלל, דווקא ירמיהו מצטיין בתיאורי המדבר שלו, בהיותו בן ענתות, על

ספר המדבר. לשם הוא שואף לברוח ולהתבודד, בעת שהוא נתקל בקשיים - "מי יתנני במדבר מלון אורחים ואעזבה את עמי ואלכה מאיתם" (ירמיהו ט, א).

תנאי המדבר קשים גם לצומח, וכתיאורו של ירמיהו, המשווה במשלו את הבוטח באל לעץ הסמוך לנחל, לעומת עץ הגדל במדבר - "והיה כערער בערבה ולא יראה כי יבוא טוב, ושכן חררים במדבר, ארץ מלחה ולא תשב" לעומת: "והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שרשיו ולא יראה כי יבוא חום והיה עלהו רענן ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי" (ירמיהו יז, ה-ח).

נוף המדבר מתאפיין בקניונים צרים ומסולעים, שהגבים שבהם משמשים את הולכי המדבר כמקור מים בימות הקיץ. לעיתים גבים אלה מתייבשים, והבאים לתור אחר המים חוזרים כלעומת שבאו צמאים וחפוי ראש, כתיאור הנביא: "ואדיריהם שלחו צעיריהם למים, באו על גבים לא מצאו מים שבו כליהם ריקם בושו והכלמו וחפו ראשם" (ירמיהו יד, ג).

ד. נופי מים וחקלאות

ארץ ישראל שוכנת באזור מדברי למחצה, ומצוקת המים חמורה בה, עד כדי בצורת שבה נאלצים תושביה לנדוד ולהגר ממנה. בכך שונה ארץ ישראל ממצרים (שבכמה מקרים שימשה כיעד להגירה) - "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק, והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים" (דברים יא, י-יא).

בניגוד לכך בא תיאורה של ארץ ישראל כ"ארץ טובה ארץ נחלי מים עינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר" (דב' ח ז). ואכן, יש בה בארץ ישראל גם מזה וגם מזה. במקום שלהיותה של הארץ תלויה ברחמי שמים יש משמעות דתית, ידגיש הכתוב עובדה זו; וברצותו לעמוד על שבחיה של הארץ, שיש בה הכל מכל כל, יציין את מקורות המים התחתיים 'נחלי מים עינות ותהומות', שאינם נעדרים ממנה.

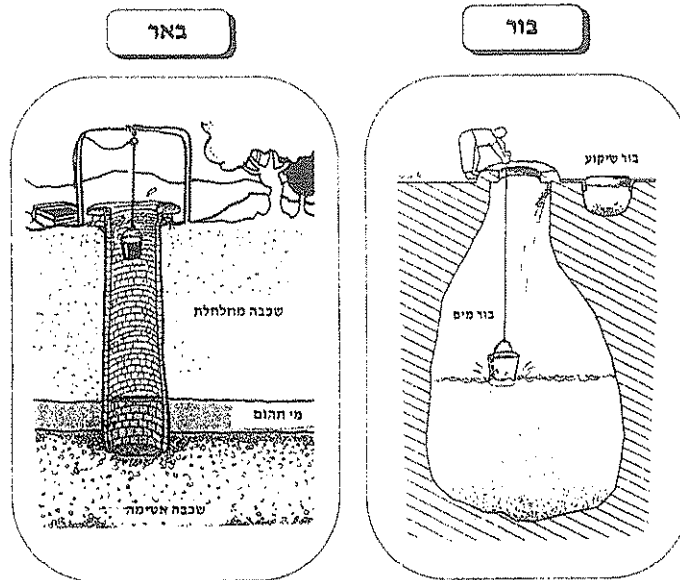
יש אזורים בארץ שהשם 'ארץ נחלי מים', יפה להם במיוחד, כגון: אזור מקורות הירדן ומורדות החרמון, אשר זכה לתיאור פיוטי במזמור מב שבספר תהילים. שפע המים שבמקום מנוצל להבעת מלוא עוצמת הגעגועים למקדש: "כאיל תערוג על אפיקי מים, כן נפשי תערוג אליך אלקים" (פסוק ב). וכך בהמשך המזמור, המתאר את שצף המים הגועשים הזורמים במקורות הירדן: "על כן אזכרך מארץ ירדן וחרמונים מהר מצער, תהום אל תהום קורא לקול צנורידך כל משברידך וגלידך עלי עברו" (פסוקים ז-ח).

נחלים רבים גואים בחורף, ולעיתים עולה עוצמת הזרימה בצורה חריפה עד כדי שיטפון, כפי שקרה בנחל קישון בקרב נגד סיסרא וצבא מרכבותיו. עובדה זו נוצלה כבר בתכנון המקורי: "ומשכתי אליך אל נחל קישון את סיסרא שר צבא יבין ואת רכבו ואת המונו ונתתיהו בידך" (שופטים ד, ז), ובעקבותיו - "ארץ רעשה גם שמים נטפו גם עבים נטפו מים" (שם ה, ד), ולבסוף: "נחל קישון גרפם נחל קדומים נחל קישון" (פסוק כא).

שינויי זרימה מתוארים גם בגדול נחלי ארצנו, הירדן, הנכרת לצורך כניסת העם לארץ - "והירדן מלא על כל גדותיו כל ימי קציר" (יהושע ג, טו). שטפונות המזרימים לפתע כמויות מים אדירות בנחלי ארצנו מתוארים למשל בעת המסע שערכו מלכי ישראל, יהודה ואדום במלחמה שניהלו נגד מלך מואב: "ויסובו דרך שבעת ימים ולא היה מים למחנה ולבהמה אשר ברגליהם... כי כה אמר ה' לא תראו רוח ולא תראו גשם והנחל ההוא ימלא מים ושתיתם אתם ומקניכם ובהמתכם" (מל"ב ג, ט-יז).

רוב נחלי ארצנו הם נחלי אכזב, שכשמים כן הם - מאכזבים את המצפה למצוא בהם מים, כדברי הנביא: "היו תהיה לי כמו אכזב מים לא נאמנו" (ירמיהו טו, יח), וכן איוב לרעיו: "אחי בגדו כמו נחל כאפיק נחלים יעבורו" (איוב ו, טו). וכבר עמדנו לעיל על מצוקתם של ההולכים לחפש מים בגבי הנחלים. מקורות המים בארץ אינם רק בנחלים. היום-יומיים והזמינים לרוב תושבי הארץ הם מי מעיינות, בורות ובארות. לשניים האחרונים מאפיינים משלהם:

נקודת השוואה	בור	באר
מיקום גיאוגרפי	בדרך כלל במדרון ההר, או בסביבת ניקוז	באזור מי תהום, בדרי"כ קרוב לאפיק המים בנחל
פעולת הבניה	חציבה (בלשון המקורות) בעיקר באזורים סלעיים	חפירה (בלשון המקורות), בדרך כלל בערוצי נחלים
תפוצה היסטורית	מתקופת ההתנחלות ואילך, עקב פיתוח אמצעי טיוח	בתקופת האבות
מספר בתנ"ך אזכורים	64 אזכורים (5-6 קשורים לבור מים באופן ישיר)	38 אזכורים
אירועים	כמעט ואין אירועים	הרבה אירועים, זיווגים
קריאת שמות	בדרך כלל לא זכו לשמות	באר שבע, באר לחי רואי. 'באר חפרוה שרים כרוה נדיבי העם' (במד' כא, יח).

בורות המים סמוכים בדרך כלל לבתים, כמאמר הכתוב: "לתת לך ערים גדולות וטובות אשר לא בנית ובתים מלאים כל טוב אשר לא מילאת ובורות חצובים אשר לא חצבת" (דברים ו, י-יא). על ההבדל בין הבור לבין הבאר יש לעמוד מתוך משל של רבן יוחנן בן זכאי: "למה אני דומה? לבור הזה שאינו יכול להוציא מים יותר ממה שהוא מכניס... לבאר הזאת שהיא מזלת ומוציאה מים מאליה..." (אבות דרבי נתן נוסחה ב, פי"ג). בור נמשל כדרך לימוד שאין בה חידוש, אלא קליטה; באר - מוציאה מים חדשים, ולכן מסמלת יצירתיות.

מעין זה ההבחנה שעושה רבן יוחנן בן זכאי בין שני תלמידיו - האחד (ר') אליעזר בן הורקנוס) הוא בור סוד שאינו מאבד טיפה, ואילו רבי אליעזר בן ערך - מעין המתגבר (משנה, אבות ב, ח).

ה. סיכום

נופי הטבע הארץ ישראלים הם מגוונים ורבים. ראינו שנופים אלו היו בתודעתם של קדמונים והם השתלבו והיו חלק מתרבותם. הם השתמשו בנוף ובתופעות הטבע כדי להסביר, להמשיל. בהרבה מקרים, המודעות והחשיפה לנוף הסובב היתה גבוהה יותר מאשר הרגישות לנוף והסובב כפי שאנחנו חשים אותו כיום בעידן המודרני. האדם בעבר חי בנופים אלה התעורר אליהם בכל בוקר,

נשם אותם, והתמודד עם קשיים שצפונים בהם. היחס לכן היה שונה. אחד הביטויים ליחס זה מובא במדרש שעניינו שמירת הטבע והסובב, שיש לו כמובן גם השלכות לשמירת ערכי נוף גם כיום:

בשעה שברא הקב"ה את האדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הם, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי; שאם קלקלת, אין מי שיתקן אחריך (קהלת רבה ז, ג).

ביבליוגרפיה

- אטרוז, ד', צפריר, ד', **כי האדם עץ השדה**, תל-אביב 1968.
- אלון, ע', 'היער בארץ ישראל', ברקאי, ג., שילר, א., (עורכים), **חוברת ה- 120 של אריאל**, ירושלים 1997, עמ' 241-249.
- גור, א', **פירות ארץ ישראל**, תולדות ומקורות, תל-אביב תשל"ד.
- הראובני, נ', **טבע ונוף במורשת ישראל**, גבעתיים 1981.
- הראובני, נ', **מדבר ורועה במורשת ישראל**, גבעתיים תשנ"א.
- הראל, מ', 'יכינוי ההרים בארץ כנען והשולחן האלילי', 'אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס החמישי, קדומים-אריאל תשנ"ו, עמ' 11-21.
- וייץ, י', 'היער ועצו במקרא', 'י בן שם, חמ"י גבריהו, ב"צ לוריא (עורכים), **ספר יוסף ברסלבי**, ירושלים תשל"ל, עמ' 352-368.
- ליפשיץ, נ' ביגר, ג', **"כי האדם עץ השדה"**, עצי ארץ ישראל, מאפייניהם תולדותיהם ושימושיהם (אריאל 123-125), ירושלים 1998.
- פליקס, י', **עולם הצומח המקראי**, רמת-גן 1976.
- פליקס, י', **טבע וארץ בתנ"ך**, ירושלים תשנ"ב.
- פליקס, י', **עצי פרי למיניהם**, צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד.
- פליקס, י', **עצי בשמים יער ונוי**, צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ז.
- רוזנסון, י', שפנייר, י', **מים בארץ ישראל לאור המקורות**, החברה להגנת הטבע, תשנ"ח [תדפיס].
- רוזנסון, י', **לקט מקורות גיאוגרפיה ונוף**, החב' להגנת הטבע, תשנ"ב [תדפיס].
- רוזנסון, י', 'נוף שעיר', **לשונו לעם**, נא-נב, א (תש"ס-תשס"א), עמ' 34-36.
- שמידע, א', רוזנסון, י', **צומח ארץ ישראל בעבר במקורות**, רותם 22, חלמ"ש 5, תשמ"ז.
- שפנייר, י', 'טבע ונוף במקורות ישראל', ברקאי, ג., שילר, א' (עורכים), **ארץ של ימים רחוקים** (אריאל 143-144), ירושלים תשס"א, עמ' 139-144.